

Râşid Halifeler Döneminde Müslüman ve Gayrimüslim Tüccarlar¹
Muslim and Non-Muslim Merchants During the Rightly Guided Caliphs

Nihat BAYIRKAN²

Geliş Tarihi (Received): 15.01.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 25.04.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2024

Öz: Râşid Halifeler döneminde İslâm coğrafyasının genişlemesi, ticaretin daha büyük bir alana yayılmasına olanak sağlamıştır. Bu geniş coğrafyada Müslüman ve gayrimüslim gibi farklı sınıflardan tüccarlar bulunmaktaydı. Müslümanlar geçmişten kalan ticari tecrübeleriyle bu mesleğe devam etmişlerdir. Bu dönemde gayrimüslim tüccarlar İslâm beldelerinde güven içerisinde ticaret yapmışlardır. Buna karşılık Müslümanlarla yaptıkları anlaşmalar gereği ticari gelirlerinden uşûr vergisi alınmıştır. Hilafetin merkezi Medine’de bulunan Medine Pazarı, Mısır’dan Kıptî tüccarların, Şâm ve Irak bölgelerinden Nabatî ve Rum tüccarların önemli uğrak yerlerinden biri olmuştur. Bu bağlamda makalede Râşid Halifeler dönemi ticari hayatında etkin olan Müslüman ve gayrimüslim sınıfına mensup tüccarlar incelenerek bazı değerlendirmelere tâbi tutulmuştur. Çalışmada tarama modeli yöntemi kullanılmıştır. Tespit edilen veriler konu başlıklarına göre sistematize edilip tasnif ve tahlile tabi tutulmuştur. Bu çerçevede “nitel araştırma yöntemi” tercih edilmiştir. Tümevarım ilkesi ön plana çıkmakla beraber tümdengelim usulünden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Râşid Halifeler, Tüccar, Köle, Gayrimüslim.

&

Abstract: The expansion of Islamic geography during the period of the Rightly Guided Caliphs enabled trade to spread to a larger area. In this wide geography, there were merchants from different classes such as Muslims and non-Muslims. Muslims continued this profession with their past commercial experience. During this period, non-Muslim merchants traded safely in Islamic lands. In return, uşûr tax was levied on their commercial revenues in accordance with their agreements with Muslims. The Medina Bazaar in Medina, the center of the caliphate, was an important destination for Coptic merchants from Egypt and Nabataean and Greek merchants from Sham and Iraq. In this context, in the article, Muslim and non-Muslim merchants who were active in the commercial life of the Rightly Guided Caliphs period were analysed and subjected to some evaluations. The survey model method was used in the study. The identified data were systematised according to the subject headings and then subjected to classification and analysis. In this framework, "qualitative research method" was preferred. Although the principle of induction came to the fore, the deductive method was also used.

Keywords: History of Islam, Rightly Guided Caliphs, Merchant, Slave, Non-Muslim.

Atıf/Cite as: Bayırkan, Nihat. “Râşid Halifeler Döneminde Müslüman ve Gayrimüslim Tüccarlar”. *Dergiabant* 12/1 (Mayıs 2024), 182-198. doi: 10.33931/dergiabant.1419777

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda tamamlanan “Râşid Halifeler Döneminde Ticari Hayat” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr., Nihat Bayırkan, nihatbayirkan@hotmail.com.

1. Giriş

Arap Yarımadası'nın önemli şehirlerinden biri olan Mekke, İslâm öncesi dönemde ticari hareketliliğiyle bilinen bir şehirdir. Yemen ile Şam arasında transit ticaret güzergâhı üzerinde olması Mekke'yi önemli bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Buranın sakinlerinden olan Kureyş kabilesinin en önemli geçim kaynağı ticaret olup farklı kabile ve ülkelerle yapılan îlâf (güvenlik) anlaşmaları sayesinde kervanların çeşitli bölgelerde kurulan panayırlara problem yaşamadan iştirak etmelerini sağlamıştır. Kureyş bi'sete yakın dönemde ticari anlamdaki önemini devam ettirmiştir. İslâm'ın gelmesiyle birlikte tüccarlardan bazıları Müslümanların yanında yer alıp Medine'ye hicretle birlikte ticaretlerine orada devam etmişlerdir. Öte yandan Medine yakınlarından geçen Şam ve Irak kervan yolu Müslümanlar tarafından kontrol altına alınarak Mekke'deki Kureyşli tüccarlar üzerinde baskı kurulmuştur.

Hz. Peygamber'in kendisi bi'set öncesi ve sonrasında ticaretle uğraşmış biri olarak Müslümanların ticaretle meşguliyetini azaltacak ya da değersizleştirecek bir uygulamaya gitmemiştir. Bununla birlikte ticaretin kurallarını, ahlâkî prensiplerini belirleyip câhiliyeden kalma anlayış ve uygulamaları yasaklayıp belli ilkeler çerçevesinde onları ticarete teşvik etmiştir. Medine'de ticaret ile ilgili ortaya koyduğu bu ilkeler, Arapların ticari hayatında yeni kırılmalara sebebiyet verdiği gibi Râşid Halifeler döneminde fethedilen diğer bölgelerin ticari hayatına da bir zemin oluşturmuştur. Bu bölgelerde Müslümanlar yanında gayrimüslimler de ticari sahada varlıklarını hissettirip pazar yerlerinde ağırlıklı olarak zirai ve sınai ürünlerin ticaretini yaparak dönemin ticari hayatının şekillenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda İslâm medeniyetinin şekillendiği bir zaman dilimi olan Râşid Halifeler döneminin tüccarları ile ilgili bir çalışmanın yapılması ehemmiyet arz etmektedir. Yapılan incelemelerde ilk dönem ticaretini konu edinen araştırmalar bulunmakla beraber ancak mevzubahis dönemim satır aralarında yüzeysel geçiştirildiği görülmüştür. Bu durum müstakil bir çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır.

Çalışmanın temeli olabildiğince en erken tarihli çeşitli kaynak türlerinden elde edilen dağınık hâldeki veriler üzerinden oluşturulmaya çalışıldı. Bununla birlikte nispeten daha geç tarihlerde farklı ilim dallarında telif edilen kaynaklardan ve muasır eserlerden belli oranda istifade edildi. Öncelikle olarak Müslüman tüccarlar ve onların ticarete istihdam ettikleri köleler ile idari görevler esnasında ticaret yapmaya çalışanlar üzerinde duruldu. Bunun yanında başta Nabatîler, Kıptîler ve Rumlar olmak üzere gayrimüslimlerin İslâm beldelerinde yaptıkları ticaret, kazançlarına karşılık alınan vergi oranının belirlenmesindeki temel kriterler, Hicaz'da kalış süreleri ve Müslümanlarla ortaklıkları gibi pek çok mevzu ele alındı. Sonuç olarak bu çalışma bize Râşid Halifeler dönemin ticaretiyle ilgili kapalı kalan ve zihinlerde oluşan bazı sorulara cevaplar oluşturarak bu alandaki bilimsel çalışmalara katkı sağlanması bakımından önem arz etmektedir.

2. Müslüman

Râşid Halifeler döneminde Müslüman tüccarlar, ticarete aktif gruplardan biri olarak öne çıkmışlardır. Dünya ve ahiret dengesini bir arada tutan İslâm dininin, ticareti rızık elde etmenin ve aynı zamanda mülk edinmenin araçlarından biri olarak görmesi,³ dinin temel kaynağı olan Kur'ân⁴ ve sünnetin⁵ bu konuya olan müspet yaklaşımı ve devletin beytülmâlden verdiği geri ödemeli destekler,⁶ onların ticarete olan rağbetini artırmıştır. Bunun bir yansıması olarak farklı bölgelere yayılan Müslümanlar, gittikleri yerlerde ticaret yapmış ve yeni pazar imkânlarına kavuşmuşlardır.

Müslüman tüccarlar gerek ticaretten gerekse sahip oldukları arazilerden ve ticarete dönüştürdükleri ganimetlerden büyük zenginlik elde etmekteydiler. Nitekim Sâib b. el-Akra', Nihâvend'de elde ettiği

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen Şeybânî, *el-Kesb*, thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: y.y., 1980), 63.

⁴ el-Mülk 67/15; el-Cum'a 62/9-11; el-A'raf 7/32; el-Bakara 2/198, 275, 282; en-Nisâ 4/29; el-Mutaffifin 83/1-4.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir (b.y.: Dâru Tavku'n-Necât, 1422/2001), 3/56,57,58; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Himâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîbu'r-Rahmân (Beyrut: Meclisu'l-İlmî-Hindistan-el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 6/5; Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed el-Absî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'l-Reşd, 1988), 4/555.

⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967), 4/221; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 10/386.

mücevher dolu iki büyük sandığı Kûfe mescidinin yanında satışa çıkardığında Kureyşli Amr b. Hureys (ö. 85/704), bunları 2 milyon dirheme satın almış ve ardından Rum diyarına götürüp 4 milyon dirheme satmıştır. Bu nedenle Amr Kûfe'nin en zenginlerinden biri olarak yaşamıştır.⁷ Bunların bir yansıması olarak da tüccarlar pahalı ve lüks evlere sahip olmuşlardır. Kaynaklarda bu evlerin yapı malzemelerinden fiziksel özelliklerine kadar pek çok husustan bahsedilmektedir. Nitekim Talha b. Ubeydullah,⁸ Hz. Osman döneminde Kûfe'de yaptırdığı ev, dönemin meşhur evlerinden biri olup "Künâse'deki iki Talha'nın evi" anlamına gelen "el-Künâse Bidâri Talhayeyn" adıyla anılmıştır. Konağının kireç ve kiremitlerini Medine'den, kapı malzemesi olan tik ağacının (sac) ise Hindistan'dan getirildiği ve Irak'tan gelen günlük gelirinin yaklaşık 1000 dirhem olduğu rivayet edilmektedir.⁹ Tüccarların giydikleri pahalı kıyafetler ve eşlerinin taktığı takılar onların tüccar kimliklerini yansıtmaktaydı.¹⁰

Ticaret karşılığında elde ettikleri gelirden kırkta bir oranında zekât alınmaktaydı.¹¹ Ödedikleri zekât bir yandan hazineye büyük katkı sağlarken diğer yandan atıyyenin ödenmesini de kolaylaştırmaktaydı. Örneğin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında atıyye verilecek şahısların öncelikle sahip oldukları malların zekâtı hesaplanmaktaydı. Atıyyesinden zekât miktarı düşürüldükten sonra geri kalanı onlara verilmekteydi.¹²

İlk dönem kaynaklarında gayrimüslimlerden farklı olarak çeşitli nedenlerle Müslüman tüccarların isimlerinden bahsedilmektedir. Bunun sebeplerinden biri onların aynı zamanda aktif olarak siyasi faaliyetlerde de bulunmalarıydı. İstisnalar olmakla birlikte¹³ önceki dönemlerde ticaret yapanlar, Râşid Halifeler döneminde de ticarete devam etmişlerdir. Bu dönemin dikkat çeken tüccarlarından bazıları Hz. Peygamber'in (s.a.v.) henüz hayattayken ticaretlerinin kazançlı olması için duada bulunduğu kişilerdir. Bunlar Kureyş kabilesinden Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652),¹⁴ Abdullah b. Ca'fer (ö. 80/699),¹⁵ Urve b. Ebû'l-Ca'd el-Bârikî (ö. 73/693),¹⁶ Amr b. Hureys (ö. 85/704)¹⁷ ve Hakîm b. Hizâm (ö. 54/674)'dir.¹⁸

⁷ Taberî, *Târîh*, 4/117; Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dârü'l-Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1997), 10/125.

⁸ Câhiliye döneminde kumaş ticaretiyle uğraşmış, Müslüman olduktan sonra da ticarete devam etmiştir. İsmi Saîd b. Zeyd ile birlikte Bahru's-Şâm'da (Akdeniz) ticaret yapanlar arasında geçmiştir. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâse (Kâhire: Heyetü'l-Mısıriyye, 1992), 575; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî el-Cevzî, *Telbîsu İblîs* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 252.

⁹ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Sa'd Sâğır (Kum: Dârü'l-Hicre, 1988), 2/333.

¹⁰ Taberî, *Târîh*, 4/188.

¹¹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc*, thk. Taha Abdurraûf Sa'd, Sa'd Hesên Muhammed (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.), 148.

¹² İbn Zenceveyh Ebû Ahmed Humejd b. Mahled el-Horasânî, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk., Şakir Zib Feyyâz (Suudi Arabistan: Merkezü'l-Melik Feysal li'l-Buhûs, Câmî'atü Melik, 1986), 3/941.

¹³ Onlardan biri Ebû'd-Derdâ'dır. Ticaretle ibadeti bir arada sürdürmek istemiş ancak bir süre sonra ikisini beraber sürdüremeyeceğini söyleyerek ticareti bırakmıştır. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/467.

¹⁴ İslâm öncesi dönemde kumaş ticareti yapmış, İslâm'a girdikten sonra da ticarete devam etmiştir. Mekke'de mal varlığını bırakıp Medine'ye hicret ettiğinde sermayesiz olarak yeniden ticarete başlamış ve çok geçmeden büyük tüccarlardan biri olmuştur. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdır, 1996), 3/132; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 575.

¹⁵ Mûte Savaşı'nda babası Ca'fer şehit olunca ailesinin geçimini henüz küçük yaşta üstlenmek zorunda kalıp Medine Pazarı'nda ticarete başladı. Râşid Halifeler döneminde ticaretten büyük kazançlar elde etti. Kendi deyimiyle "Ne alıp sattıysam hep bereketli oldu." demiştir. Ebû'l-Fâdl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 4/37; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beşinci tabaka), thk. Muhammed b. Sâmil es-Sülmâ (Tâif: Mektebtü's-Siddîk, 1993), 2/9.

¹⁶ Kûfe'deki Künâse Pazarı'nda ticaret yaparak büyük kazançlar elde etti. Kûfe'de en çok mal mülk sahibi olanlar arasında onun adı da geçmektedir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmî'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdevî ve İbrâhîm Atfîş (Kâhire: Dârü'l-Kütüb, 1964), 7/265; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî b. el-Abdülmeccid (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 17/160.

¹⁷ Kûfe'de camiye yakın bir yerde satın aldığı büyük bir ev zamanla çarşı içinde kalıp iş hanına döndü. Bu sayede büyük bir servete kavuştu. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/23.

¹⁸ Müslüman olduğunda kendisine de maldan bir pay verilmesini istediğinde Hz. Peygamber (s.a.v.) İslâm'a ısındırmak amacıyla ona da vermiş ve "Ey Hakîm! Şu mal bir yeşillik misalidir ve tatlıdır. Kim onu cömertçe kabul ederse kendisine bereket getirir. Kim de nefsinde şeref hissederek alırsa kendisi için bereketlenmez ve tıpkı yediği halde doymayan adamın durumuna düşer. Veren el, alan elden üstündür." demiştir. Hakîm bunun üzerine Allah'a yemin ederek Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra bu dünyayı terk edip gidinceye kadar hiç kimseden bir şey istemeyeceğini ve yapacağı ticaretin bereketli olması için Hz. Peygamber'den (s.a.v.) dua

Kendisine duada bulunulan bazı tüccarlara diğer tüccarlar tarafından ortaklık teklifleri yapılmaktaydı. Nitekim Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr, zikredilen sebepten dolayı Abdullah b. Hişâm'ı gördüklerinde onlara ortak olmasını istemekteydiler.¹⁹

Müslüman tüccarlar ticari malın kalitesine ve malın ayıplı olması durumunda ayıpların gizlenmesi yerine müşteriye açıklanmasına önem vermekteydiler. Bunun için en büyük amaçları yüksek kârlar elde etmek değil Allah'ın rızasını kazanmaktı. Nitekim Abdurrahman b. Avf'a servetini nasıl elde ettiği sorulduğunda, kâr amacı gütmeyişini, kusurlu ürün satın almadığını ve borca mal satmadığını söyleyerek ticaretteki başarısının bazı ilkelerini zikretmiştir.²⁰ Kendi deyimiyle "Kaldırdığım her taşın altından altın veya gümüş çıkacağını umarım."²¹ sözü onun kazanç konusunda ne derece ümitvâr olduğunu göstermektedir. Yine Hz. Osman ile aralarında arazi satışı olan Zübeyr b. Avvâm'a²² ticaretteki başarısının sırrı sorulduğunda malların kusurlarını gizlemediğini,²³ hazırda olmayan malı satın almadığını ve Allah'ın dilediğine bereket vereceğini inanarak ticarete kâr peşinde koşmadığını söylemiştir.²⁴

Ticarette gerçek kârın malı satın alırken elde edileceğini düşünen ve bunun için malı değerinde almak için sıkı pazarlık yapma eğiliminde olan tüccarlar vardı. Onlardan biri olan Abdullah b. Ca'fer²⁵ bu pazarlığın gerekçesini şu sözleriyle izah etmekteydi: "Malı değerinden yüksek bir fiyata alırsam bu benim akıl sağlığımı ifade eder ve onu aldatmış olurum."²⁶ Yine bir dirhem için pazarlık ettiği görülmüş ve ona bu kadar cömertliğine rağmen neden bunu yaptığı sorulduğunda o da cömertlikte bulunduğu şeyin kendi malı sayıldığını, korumaya çalıştığı şeyin ise akli olduğunu söylemiştir.²⁷ Böylece yüksek fiyata mal almanın akli devre dışı bırakıp bilinçsizce hareket etmek olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Ticarete aşırı pazarlık, cimriliğe sebebiyet vermesi nedeniyle kötü karşılanmışsa da,²⁸ onun bunda bir sakınca görmediği anlaşılmaktadır. Sıkı pazarlığı yanında cömertliğiyle de bilinen Abdullah, Basra'dan Medine Pazar'ına gelen bir tâcirin elinde kalan şekeri satın alıp bunu ihtiyaç sahiplerine karşılıksız dağıtmıştır.²⁹

Bu dönemin tüccarları arasında bulunan Münkız b. Amr el-Ensârî yapığı alışverişte kendisine ayrıcalık tanınmaktaydı.³⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde başına gelen bir olaydan dolayı dili tutulup akli dengesi bozulmuş ancak buna rağmen ticarete devam etmiş ve sürekli aldatıldığını Rasûlullah'a anlatmıştı. Bunun üzerine satış yapacağı zaman "Aldatmak yok." demesini, satın aldığı her malda da üç gece muhayyerlik hakkına sahip olduğunu söylemesini istemişti. Ticaret yapmaya devam eden Münkız, Hz. Osman döneminde insanların pazarlarda yoğun olduğu zamanlarda mal alım satımını yapmaktaydı. Eve döndüğünde aldatıldığı gerekçesiyle ailesi onu kınadığında malı geri götürüp Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisine üç gün muhayyerlik hakkı verdiğini söylemekteydi.³¹

---

etmesini istemiştir. Râşid Halifeler döneminde ticarete devam etmiş ve büyük miktarda mal sahibi olmuştur. Buhârî, *Sahîh*, 4/92; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, thk. heyet, (y.y.: Müessesetü'r-risâle, 1985), 5/7.

¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/79.

²⁰ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. er-Râğıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ* (Beyrut: Şirketü Gârü'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, 1999), 1/550.

²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/126; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/564.

²² Ebü'l Abbas Ahmed b. Abdullah Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâdu'n-nadire fi menâkibi'l-aşere* (b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/261.

²³ Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dineverî, *Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/359.

²⁴ Ebü Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992), 2/514.

²⁵ 40 bin veya 100 bin dirheme bir misafirhaneyi pahalıya satın aldığı gerekçesiyle Hz. Ali onu, malını saçıp savurmakla suçlayarak Hz. Osman'dan tasarruflarında kısıtlanması için talepte bulunmuştur. Ancak Hz. Osman kendisine ortağı Zübeyr b. Avâm olan birinin malına nasıl hacr getirebiliriz? söyleyerek isteğini kabul etmemiştir. Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer b. Yûsuf b. Abdullah Sabt İbnü'l-Cevzî, *İsârü'l-insâf fi âsâri'l-hilâf*, thk. Nâsirü'l-Ulâ-Nâsirü'l-Halîfi (Kâhire: Dârü's-Selâm, 1987), 382.

²⁶ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 2/50.

²⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/359; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 2/50.

²⁸ Râğıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/550.

²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât* (Beşinci tabaka), 2/19.

³⁰ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 4/1452.

³¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *Târîhu'l-kebir* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.), 8/18.

Mevzubahis dönemde devlet memurluğu esnasında ticaret yapan Müslümanlar bulunmaktaydı. Hz. Ömer bunların mallarını müsadere etmiştir. Onlardan biri İslâm öncesi dönemde İskenderiye ve Mısır'a yaptığı deri, itriyat ve pamuk ticaretiyle bilinen Amr b. Âs'tır.³² Amr, Müslüman olmadan önce Mısır'a ticaret yapmak için bir grup Kureyşliyle birlikte Beytülmakdis'e gitmiş ve burada Şemmâs adında biri onu Mısır'ın İskenderiye şehrine götürüp buranın zenginliklerini göstermişti.³³ Dolayısıyla Mısır'ın yollarını ve oradaki bolluğu bilen biri olarak Mısır'a komutan ve sonrasında vali tayin edildiğinde³⁴ malı kayıt altına alınmıştı. Daha sonra Amr, burada ticaret yaparak sermayesini artırınca Hz. Ömer, Muhammed b. Mesleme'yi gönderip malını bölüştürmüştür.³⁵ Yani yarısını müsadere etmiştir. Tâif âmili Utbe b. Ebî Süfyân (ö. 44/664) da ticaretten 30 bin dirhem kazandığını, bu kazançta halifeye ya da Müslümanlara ait bir malın bulunmadığını belirtmesine rağmen Hz. Ömer bunu Müslümanların malıyla yapılan bir ticaret olarak görmüş ve elde edilen dirhemlerin beytümâlâ gönderilmesini istemiştir. Hz. Osman, halifeliği sırasında bu malı kendisine iade etmek istediğinde Ebû Süfyân'ın fikrini sormuş bunun üzerine "Eğer önceki arkadaşına muhalefet edersen insanların sana bakışı kötü olacaktır. Kendinden öncekine sakın karşılık verme, yoksa senden sonraki de sana karşılık verir."³⁶ diyerek buna rıza göstermemiştir.

İslâm öncesi dönemde Mısır'a yaptığı ticaretiyle tanınan Muğîre b. Şu'be de idari görevi esnasında yaptığı ticaret nedeniyle malına el konanlar arasındaydı.³⁷ Yine Hz. Ömer, bazı şikâyetler üzerine mallarını ticaretle artıran Ehvâz'daki devlet görevlilerinin gelirlerinin yarısını almıştır. Öyle ki bir çift ayakkabının tekini alıp diğerini onlara bırakmıştır.³⁸ Bunların yanında Hz. Ömer döneminde San'a ve el-Cünd şehirlerinde vali olan Abdullah b. Ebî Rebîa da (ö. 35/656)³⁹ Medine'de yaşayan annesi Esmâ bt. Muharrib'e'ye satması için kaliteli ıtır çeşitlerini göndermiştir. Esmâ, Medine'deki Sûku'l-attârîn pazarında⁴⁰ bu ıtırı varlıklı ve aynı zamanda cömert olan deve sahiplerine ve Ensar'dan bazı kadınlara satmıştır.⁴¹

Müslüman tüccarlar sahip oldukları köleler üzerinden de ticaret yapmaktaydılar. Beytümâlâ humus payıyla gönderilen kölelerden bazıları Müslüman tarafından satın alınmaktaydı.⁴² Ticari amaçla alınanların zekâtı sahiplerince ödenmekteydi.⁴³ Köleler çeşitli hizmetlerde çalıştırıldıkları gibi ticarete de istihdam edilmekteydiler.⁴⁴ Örneğin Hz. Osman'ın kölesi Ferrûh Mısır'dan gelen kumaşların ticaretini Medine'de yapmıştır.⁴⁵ Bunun yanında Müslümanlara ait bazı kölelerin İslâmî hassasiyetleri zayıf olmaları nedeniyle şarap ve domuz ticaretinde buldukları rivayet edilmektedir. Bunun farkına varan Medân valisi Huzeyfe b. Yemân, minbere çıkıp şarap ve domuz satın alanların bunları yiyen ve içen gibi

³² Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, thk. Muhammed Hesen İsmâil ve Ahmed Ferîd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 9.

³³ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/295-296.

³⁴ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 2/91.

³⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 217; Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 1/48.

³⁶ Taberî, *Târîh*, 4/220. Bir rivayete göre bu konuşma Hz. Osman ile Ebû Süfyân arasında değil Hz. Osman ile Utbe arasında geçmiştir. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 1/48.

³⁷ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 13/343.

³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 373; İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 2/603.

³⁹ Ebû Abdullah Behâuddîn Muhammed b. Yusuf el-Cundî, *es-Sulûk fî tabakâti'l-ulemâi ve'l-mülûk*, thk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin (San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1995), 1/170.

⁴⁰ Hâlid b. Abdülaziz, *el-Esvâkû't-ticâriyye fî'l-Hicâz ve'l-Yemen munzu zuhûri'l-İslâm hattâ nihâyeti'l-asri'l-Âbbâsi'l-ülâ (1-232/622-846)* (Suudi Arabistan: Câmî'atü Qassim, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 175.

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/300.

⁴² Ebû'l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddin Ebi Saîd Amr b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), 38/126.

⁴³ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh el-Askerî, *el-Evâil* (Tantâ: Dârü'l-Beşîr, 1987), 177.

⁴⁴ İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 2/514; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/36.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Murşid (b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 2001), 1/284.

günaha girdiğini söylemiş ve daha sonra Müslümanlara çağrıda bulunarak sahip oldukları kölelerle anlaşma yapmalarını ve kölelerin getirdikleri geliri sorgulamalarını istemiştir.⁴⁶

Sakîf kabilesinin büyük tüccarlarından Osman b. Ebi'l-Âs⁴⁷ bu sorguyu yapanlardan biriydi. Sahip olduğu köleleri farklı bölgelere ticaret amacıyla göndermiş, geri dönüp geldiklerinde ne tür ticaret yaptıklarını ve ne ile geldiklerini sormuştur. Kendisine “Bir dirhem on dirhem kazandırdığı şarap ticaretiyle.” dediklerinde Müslümanlara bunun içiminin ve satımının yasak olduğunu söyleyerek şarapları dökmüştür.⁴⁸ Yine Osman b. Ebi'l-Âs'ın azatlı kölelerinden biri, mudârebe ile ticaret yapmak için kendisinden sermaye istediğinde kendisine 20 bin dirhem vermiştir. Bu parayla şarap alıp Übülle'ye gittiğini haber alan Osman, oraya gidip Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “Allah (c) içkiyi içene, alana, satana, imalatını ve taşımacılığını yapana lanet etmiştir.” hadisini hatırlattıktan sonra gördüğü her şeyi kırıp alışverişi engellemiştir.⁴⁹

Ticaret yapmasına izin verilen köleye el-Abdü'l-mucîz (izin verilen köle) denilmekteydi.⁵⁰ Bunlar her türlü malın ticaretini yapabildikleri gibi⁵¹ ticari ortaklıklar ve anlaşmalarda da bulunabilmekteydiler. Bu durum zamanla yeni bir tüccar grubunun oluşmasını beraberinde getirmiştir. Ticaret artık sadece hür insanların yaptığı bir iş olmaktan çıkıp kölelerin de faaliyet gösterdiği bir meslek hâline gelmiştir. Öyle ki pazarlarda hür tüccarlardan daha sık görülmeye başlamışlardır.

Râşid Halifeler döneminde azat edilmek isteyen mükâteb⁵² kölelerin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır.⁵³ Sahipleriyle yaptıkları anlaşmalar gereği ödemek zorunda oldukları ücreti kazanmak için hem buldukları beldelerde hem de başka bölgelerde ticaret yapmaktaydılar. Borcu ödedikten sonra hür tüccarlar sınıfına girerek⁵⁴ mevlâ adını almaktaydılar.⁵⁵ Özgürlüklerine kavuşuncaya kadar kazandıkları mallardan zekât alınmamaktaydı.⁵⁶ Onlara verilen ganimet ve atıyyeler ise ticaretleri için birer sermaye olmaktaydı. Böylece devletin sağladığı ayrıcalıklar sayesinde ticaret yapmaları kolaylaşmaktaydı.

Mükâtebe gereği ticaret yapanlardan biri Hz. Ömer'in mevlâsı Ebû Ümeyye'dir. Hz. Ömer onunla 100 ukıyye⁵⁷ karşılığında mükâtebe yapmış, kendisine kolaylık olsun diye kızı Hafsa'dan 200 dirhem borç alıp ona vermiştir. Ebû Ümeyye bu parayla Irak'a gidip ticaret yapmıştır. Sonrasında elde ettiği büyük kârla taksitleri ödeyip özgürlüğüne kavuşmuştur.⁵⁸ Bunlardan bir diğeri Sîrîn'dir (ö.). Basra'da Enes b. Mâlik el-Ensârî⁵⁹ onunla 20 bin dirhem (bir başka rivayete göre 40 bin dirhem)⁶⁰ karşılığında mükâtebe anlaşması yapmıştır. Borcunu ödemek için İran bölgesindeki Tüster'de elbise ticaretine başlamış, kısa

⁴⁶ Ebû Osmân Saîd b. Mansûr el-Horâsânî, *et-Tefsîr min Süneni's-Sâid b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdullah b. Abdülaziz (b.y.: Dârü's-Sumey'î, 1997), 4/1578; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/412.

⁴⁷ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 268.

⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/36.

⁴⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 9/58.

⁵⁰ Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, thk. Heyet (b.y.: Dârü'l-Hidâye, ts.) 15/86; Sehr Yûsuf el-Kavâsimî, *et-Ticâre ve Devletü'l-hilâfe fi sadri'l-İslâm* (Nablus-Filistin: Câmî'atü'n-Necâhu'l-Vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 13.

⁵¹ Sultân Âyed al-Ammarât, *en-Neşâtu't-ticâriyye fi müdünu Hicâz fi sadri'l-İslâm* (11/32-634/750) (Ürdün: Câmî'atü Mûte, 2007), 76.

⁵² Mükâtebe, efendi ile köle arasında belli bir mal üzerinde anlaşma sağlanıp bunun köle tarafından taksitlerle ödenmesidir. Köle bunun tamamını ödediğinde hür olmaktaydı. Kurtubî, *el-Câmi'*, 12/244.

⁵³ Ekrem Ziya Umerî, *Asru'l-hilâfeti'r-râşide* (b.y.: Mektebetü'l-Obeikân, ts.), 251.

⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/118.

⁵⁵ Mevâlî kelimesinin tekili olan mevlâ, birçok anlamı içermektedir. İslâm sonrası dönemde anlam kayması yaşayan mevâlî kelimesi, hadis istihlâhlarında azad edilmiş köle anlamında kullanılmıştır. Bunun yanında Râşid Halifeler döneminden itibaren Arap olmayan unsurlar için de kullanılmıştır. Adnan Demircan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevâlî ilişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 7/35.

⁵⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 47; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/496.

⁵⁷ Bir ukıyye kırk dirhem tutarındaydı. Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm el-Herevî, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Halîl Muhammed Hurâs (Beirut: Dârü'l-Fikr, ts.), 541.

⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/117-118.

⁵⁹ Hz. Peygamber (s.a.v.), malı artması için Enes b. Mâlik'e duada bulunmuş ve sonraki dönemde Ensârın zenginlerinden biri olmuştur. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 308.

⁶⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî, *el-Muhabber*, thk. Ilze Lichtenstadter (Beirut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 344.

sürede iki kişinin işini yaparak iyi kârlar elde edip büyük tüccarlardan biri olmuştur. Borcunu peşin ödemeye geldiğinde Enes bunu kabul etmeyip taksitli ödemesini söylemiştir. Hz. Ömer'in müdahalesiyle borcun tümünü peşin ödeyerek özgürlüğüne kavuşmuştur. Daha sonra ticarete devam edip kazancı oldukça artmıştır. Evlendiğinde Medine'de yedi gün boyunca düğün yemeği vermiştir.⁶¹

Hürriyetine kavuşanlardan bazılarının ticarete elde ettiği servet büyük tüccarların servetine ulaşmıştır. Amr b. Âs'ın Rum asıllı mevlâsı aynı zamanda yardımcısı olan Verdân er-Rûmî (ö. 53/ 672) onlardan biridir. Değerli mücevherleri kendi ustalığıyla şekillendirip satıyordu.⁶² Bir süre sonra zengin olup Fustât'da onun adına "Sûku Verdân" pazarı kurulmuştur.⁶³ Abdullah b. Dürre'nin mevlâsı Ertabân da hürriyetine kavuştuktan sonra ticaret yoluyla büyük miktarda mal kazanmıştır. Zekâtını vermeye geldiğinde Hz. Ömer ona "Malın var mı ki?" diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir. Ardından yaptığı ticaretin bereketli olması için ona dua etmiştir.⁶⁴

Köle ve mevâlînin Medine Pazarı'nda etkin olması Hz. Ömer'in Kureyşlileri uyarmasına neden olmuştur.⁶⁵ Bir gün oturduğu meclisi terk edip kırbacıyla pazara gitmiştir. Meclise döndüğünde kendisine pazar hakkında sorular sorulmuş, gördüğü manzarayı üzülmüş olmalı ki pazardaki insanların çoğunun köle ve mevâlîden olduğunu, Araplardan ise çok az kişinin bulunduğunu ifade etmiştir. Ardından Allah'a yemin ederek "Eğer bu işi onlara bırakırsanız erkekleriniz onların erkeklerine, kadınlarınız da onların kadınlarına muhtaç olur." demiştir. Hz. Ömer bu sözlerin benzerini Medine Pazarı'nda görevlendirdiği Sâib b. Yezîd'e de söylemiştir. Pazara gelen tüccarların kimlerden oluştuğu sorusuna köle ve mevâlî cevabını alınca "Böylece sizi bu işten mendedecek ve ellerinde bulundurdıkları şeylerden sizi mahrum bırakacaklardır." diyerek uyarmıştır. Rivayetin devamında Ebû Nimrân (Ebû Nemr) adında biri pazara kırbacıyla gidip mevâlîyi oradan çıkarmıştır.⁶⁶

Yukarıdaki rivayetler köle ve mevâlînin ticari piyasada aktif olduklarını neredeyse pazar hâkimiyetini sağladıklarını göstermektedir. Ticarete bu kadar aktif olmalarının nedenlerinden biri de, bazı Arapların elde ettikleri ganimetler sebebiyle ticaret yapma ihtiyacı duymayıp bunun yerine köle ve mevâlî aracılığıyla ticarete devam etmeleriydi. Nitekim Hz. Ömer'in uyarısı üzerine Kureyşliler, pazarlarda bağtırmaktan hoşlanmadıklarını, köle ve mevâlîlerin kazançlarının onlara yeterli olduğunu söylemişlerdir.⁶⁷ Bu bağlamda Abdullah b. Ömer'in ticaretle uğraşan köleleri vardı. Bunlardan biri de onun mâlî işlerinden sorumluydu.⁶⁸ Yine Abbâs b. Abdülmuttalib (ö. 32/653) adına ticaret yapan ve her birinin elinde 20 bin (dirhem) sermayenin bulunduğu 40 kölenin olduğu⁶⁹ ve Zübeyr b. Avvâm'a 1000 kölenin haraç ödediği rivayet edilmektedir.⁷⁰ Devletin işleriyle meşgul olan yöneticilerden bazıları ticari faaliyetlerini, sahip oldukları köleler aracılığıyla yapmaktaydılar. Mesela Hz. Ebu Bekir halifeliği döneminde kölesi onun adına kumaş ticaretiyle uğraşmıştır.⁷¹ Yine Ebû Mûsâ el-Eş'arî Kûfe'ye vali olarak atandığında kölesi aracılığıyla saman ticareti yapmıştır. Kûfe halkı bu durumu Hz. Ömer'e şikâyetle bulununca Ebû Mûsâ Kûfe'den alınıp Basra'ya gönderilmiştir.⁷² Muğîre b. Şu'be'nin de Basra valisiyken (41-50) kendisine aylık 100 dirhem haraç ödeyen bir tüccar kölesi bulunmaktaydı.⁷³

⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/120-121; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/606

⁶² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/459.

⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 214; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/459.

⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/122.

⁶⁵ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Ubeyde el-Basrî, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Fehim Muhammed Şeltût (Cidde: y.y., 1979), 2/747; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr İvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 7/189.

⁶⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/746,747.

⁶⁷ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/747.

⁶⁸ Cengiz Kallek, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 182.

⁶⁹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l Ma'rife, 1414/1993), 10/10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/69.

⁷⁰ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/514; Cevâd Ali, *el-Mufassal fi târîhi'l-Arab kable'l-İslâm* (b.y.: Dârü's-Sâkî, 2001), 13/311.

⁷¹ Kavâsimî, *et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe*, 14.

⁷² Taberî, *Târîh*, 4/165.

⁷³ Kavâsimî, *et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe*, 14.

Hiz. Ömer döneminde Müslümanlara ait pazarlarda ticaret yapmaları engellenen köleler vardı. Bunun nedenlerinden biri alışverişin hukuki esaslarını bilmemeleri sebebiyle ribâyâya, ölçü ve tartıya dikkat etmemeleriydi.⁷⁴ Bu esaslara dikkat edenlere ise izin verilmekteydi. Nitekim Hiz. Ömer'in kölelerinden birinin Medine Pazarı'nda düzensiz bir şekilde kumaşı sergilediğini gördüğünde, ona kumaş küçükse oturarak, büyükse ayakta sergilemesini⁷⁵ söyleyerek malın güzelliğini ortaya çıkarmasını istemesi bu engellenmenin mutlak olmadığını göstermektedir. Hiz. Ömer'in köle ve mevâlînin Hicâz'da Müslümanlara ait pazarlara hâkim olmasından endişe duyduğu için bu engellemeyi yapmış olması da muhtemeldir. Nitekim pazara girişini engellediği Hırka'nın mevlâsı Ya'kûb'un, Hiz. Osman ile ortak olması sonucu onun pazarda ticaret yapmasına izin vermiştir.⁷⁶ Ayrıca ticari alandaki bir üstünlüğün iktidara ulaşmanın bir adımı olacağı anlayışıyla hareket ettiği de söylenebilir. Meselâ pazar yerinde henüz köle olan Sîrîn'in⁷⁷ bir şeyler satın alıp ticaretini yaptığını görünce "Bu ve benzerleri ticaret konusunda size üstünlük kurmasın. Zira ticaret, imâretin (emîrlik, yöneticilik) üçte biridir."⁷⁸ diyerek Müslümanları uyarmıştır. Böylece ticaret ile iktidar arasında güçlü bir bağın olduğunu ifade etmiştir.

Müslüman tüccarlar sosyal dayanışma adına mallarının bir kısmını ihtiyaç sahiplerine ve fetihlere harcamışlardır.⁷⁹ Nitekim cömert tüccarlardan biri olan Osman b. Ebî'l-Âs, karada ve denizde kendisi adına çalışan tüccarların getirdikleri kazançları komşularına dağıtmıştır. Borç para isteyen Mutarrif adındaki kişiye "Allah'ın eli doludur." diyerek 400 dirhem olan bir para kesesini vermiştir. Bir süre sonra Mutarrif, maddi durumu düzelince bu parayı geri vermek istediğinde "Almak üzere verdiğim bir para değildir."⁸⁰ diyerek bunu bağışlamıştır.

Tüccarlardan Hakîm b. Hizâm,⁸¹ malını hayır yolunda infak ettiğinden dolayı kendisi için Medine'de ondan daha çok infak eden biri yoktur⁸² denilmiştir. Muâviye'den satın aldığı bir evi 60 bin (dirheme) satın paranın tamamını Allah (c) yolunda harcamıştır.⁸³ Her sabah kapısında muhtaç birini gördüğünde bunun Allah'ın bir lütfu olduğunu, görmediğinde ise kendisi için bir felaket olduğunu söylemekteydi. Onun cömertlik vasfı Câhiliye döneminden gelen bir vasıftı. O dönemde kumaş ticaretine ilgi duyduğunu, yaz ve kış seyahatlerinde Yemen ve Şam'da ticaret yaptığını ve büyük kazançlarla döndüğünde kavminin fakirlerine yardım ettiğini söylemekteydi.⁸⁴ Abdurrahman b. Avf da infak yapanlardan biriydi. Kureyşliler arasında en çok mal sahibinin kendisi olduğunu⁸⁵ ve bu mal nedeniyle

⁷⁴ Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l- mütefakkîh*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf (Suûdiyye: Dâru İbnü'l-Cevzî, 2000), 1/172; Kurtubî, *el-Câmi'*, 3/552, 4/ 27.

⁷⁵ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/748.

⁷⁶ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, (b.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 3/7.

⁷⁷ Hâlid b. Velîd'in Aynüttemr'i fethi esnasında elde ettiği esirlerden biriydi. Mükâtebe yoluyla azad edildi. Ahmet Yücel, "İbn Sîrîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/358.

⁷⁸ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî, İbn Ebî'd-Dünyâ, *İslâhü'l-mâl*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Müessesetü'l-Kütüb es-Sekâfiyye, 1993), 74; Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Müsnedü'l-Fârûk Emîri'l-mü'minîn Ebî Hafs Ömer b. el-Hattâb ve akvâlühü 'alâ ebvâbi'l-ilm*, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Mansûre, y.y., 1992), 1/ 341.

⁷⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 13/311, 314.

⁸⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr ve tafsilü's-sâbit an Rasûlillâhi mine'l-ahbâr*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matbbaatu Medeni, ts.), 1/126.

⁸¹ Câhiliye ve İslâmî dönemde ticaretiyle tanınan Hakîm b. Hizâm, Mekke ve Tihâme'de gitmediği pazar yoktu. Müslüman olduktan sonra Câhiliye dönemindeki ticari başarısını şu sözlerle dile getirmiştir: "Ben ticarete şanslı bir adamdım. Kâr etmeden, kazanmadan bir şey satmazdım." Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Dördüncü tabaka), thk. Abdülaziz Abdullah es-Selûmî (Tâif: Mektebetü's-Siddîk, 1995), 1/225.

⁸² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 3/187; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 7/187.

⁸³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 15/119.

⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 7/175,190.

⁸⁵ Ticaretteki başarısından dolayı sahâbîler arasında büyük tüccarlardan biri olarak görülmekteydi. Dönemin önde gelen tüccarlarından Hiz. Osman (Hiz. Osman'ın ticaretiyle ilgili bk. Nihat Bayırkan, *Râşid Halifeler Döneminde Ticari Hayat*, (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023), s. 120-127) ile onun arasında bir ticaretin olmasını isteyen ve hangisinin ticarete daha büyük pay sahibi olacağını merak eden bazı sahâbîler bulunmaktaydı. Bu çerçevede aralarında yapılan şu pazarlık onun ticarete dair öngörüsünü göstermesi açısından önemlidir. Abdurrahman, bir gün Hiz. Osman'a ait olan ve başka bir yerde bulunan bir atı 40 bin dirheme satın aldı. Kısa bir süre sonra "Elçim onun hayatta olduğunu öğrenirse, kararlaştırılan fiyattan 6 bin dirhem daha fazlasını ödeyeceğim"

helak olmaktan korktuğunu Ümmü Seleme'ye söylediğinde, o da ona malını infakta bulunmasını tavsiye etmiştir.⁸⁶ Abdurrahman, bu tavsiyeye uyarak Nadîroğulları'ndan kendisine düşen hisseyi 40 bin dinara satın parasını Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hanımlarına dağıtmıştır. Başka bir rivayete göre Hz. Osman'dan 40 bin dinara satın aldığı araziye fakirlere ve mü'minlerin anneleri arasında paylaştırmıştır.⁸⁷ Kıtık senesinde Şam bölgesinden Medine'ye getirdiği 700 deve yüklü buğdayı,⁸⁸ bunları satmayıp ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.⁸⁹ Bir günde 40 köle azat etmesi, Bedir Savaşı'na katılıp henüz hayatta olan 100 kişinin her birine 400 dinar vermesi (bunların arasında Hz. Osman da bulunmaktaydı), hayır yolunda harcanmak üzere 50 bin dinar vasiyet etmesi⁹⁰ bütün bunlar onun cömertliğini gösteren örneklerdir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Mısır'dan getirdiği 100 develik ticaret malını Medine'deki yetim ve dul kadınlara dağıtmıştı. Önce malının yarısını, sonrasında 40 bin dinarı ve ardından 500 atı ve 500 bineği Allah (c) yolunda bağışlamıştır.⁹¹

Talha b. Ubeydullah da Hz. Osman'a 700 bin (dirheme) sattığı bir yerin⁹² gelirini hazinedarına verip Medine sokaklarındaki fakirlere dağıtmasını istemiştir. Zira hazinesindeki paralar kendisine sıkıntı vermekteydi. Bir başka zaman Hz. Osman'dan 50 bin dirhem borç aldıktan sonra bunu geri vermek istediğinde Hz. Osman onun mürüvvetini (cömertlik, takva ve erdemli davranışlar) öne sürerek bu parayı kendisine bağışlamıştır.⁹³ Başka tüccarlar için de benzer örnekler görmek mümkündür. Nitekim Abdullah b. Ömer Medine'de Sûku'z-zahr (Sûku'l-ibil) Pazarı'nda develerin satışından elde ettiği kazancı Allah (c) yolunda harcamıştır.⁹⁴

Öte yandan ticarete yönelip dini hassasiyeti zayıflayan, mescit ortamındaki ilmi faaliyetlerden uzaklaşan bazı tüccarlar da bulunmaktaydı. Hz. Ömer döneminde Bahreyn'de ticaretle uğraşmış biri olarak Ebû Hüreyre,⁹⁵ tüccarların dini vazifelerini ihmal edip mal biriktirme peşine düştüklerini görünce onları ilim meclisine çekmeye çalışmıştır. Yaptığı bir konuşmada "Ey tüccar topluluğu! Muhammed'in terekesi taksim ediliyor, tükenmeden siz de insanlarla birlikte mescide gidip payınızı alın." demiştir. Bunun üzerine Mescid-i Nebevî'ye giden tüccarlar buranın namaz kılan, Kur'ân okuyan ve Allah'ı (c) zikreden insanlarla dolup taşıdığını görmüşlerdir. Bahsedilen terekeyi bulamadıklarını söylediklerinde Ebû Hüreyre onlara "İşte Muhammed'in terekesi o gördüklerinizdir. Yoksa sizin yapmakta olduğunuz mal biriktirme değildir." demiştir.⁹⁶

Vefat ettiklerinde büyük servet bırakan bazı sahâbîler bulunmaktaydı. Ancak bu servetlerin ne kadarının ticaretten elde edildiği bilinmemektedir. Bunlardan biri Zeyd b. Sâbit olup geride bıraktığı altın ve gümüşler keserle parçalanmıştır. Ayrıca 100 bin dinar değerinde çiftlikler ve çeşitli mallar bırakmıştır. Bir diğeri Hz. Ömer döneminde Yemen valisi olan Ya'lâ b. Ümeyye olup 500 bin dinarlık servet bırakmıştır. Alacak hesapları, gayrimenkulleri ve diğer mallarının değerinin yaklaşık 300 bin dinara ulaştığı söylenmektedir.⁹⁷

---

diyerek yaptığı bu anlaşmayı şarta bağladı. Elçi gittiği yerde atı ölü bulunca Abdurrahman parayı ödememiştir. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr* (Beirut: Dârü'l-Fikr, ts.), 7/330.

⁸⁶ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/848.

⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/145-146.

⁸⁸ Bir başka rivayete göre gelen kervan 500 deveden oluşmaktaydı. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/132.

⁸⁹ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâdu'n-nadire*, 3/44; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (b.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 2/210.

⁹⁰ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Ahmed Adil Ahmed Abdülmevcud (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 3/475.

⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/132; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 575.

⁹² Taberî, *Târîh*, 4/405; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 25/101.

⁹³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 25/101, 103.

⁹⁴ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 9/177; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 7/187.

⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/335. Ticaretle ilgili söylediği şu söz dikkat çekicidir: "Ticarette hiçbir hayır yoktur. Satın alınanın kötülenmediği, satılanın methedilmediği, hakkın teslim edildiği ve yeminin terk edildiği ticaret bundan müstesnadır." Taberî, *Tehzîbu'l-âsâr*, 3/52; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 1/44.

⁹⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî b. Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Karşî, Hasan Abbâs Zekî (Kâhire: y.y., 1998), 469.

⁹⁷ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 2/333.

3. Gayrimüslim

Râşid Halifeler döneminde doğudan batıya uzanan önemli ticaret yollarının İslâm beldelerinden geçmesi gayrimüslimlerin İslâm coğrafyasında ticaret yapmasına olanak sağlamaktaydı. Özellikle hilâfet merkezi Medine başta olmak üzere Basra, Kûfe ve Şam bölgesi bu anlamda dikkat çekmekteydi.⁹⁸ Medine Pazarına gelen tüccarlar arasında Mısır'dan Kıptîler,⁹⁹ Şam ve Irak bölgesinden Nabatî ve Rumlar bulunmaktaydı.¹⁰⁰ Hz. Ömer'in âmili Sâib b. Yezîd (ö. 91/709) Medine Pazarı'na gelen Nabatlılardan¹⁰¹ bir başka rivayette ise Yahudi ve Hristiyanlardan uşûr aldığını bildirmiştir.¹⁰² Ayrıca Hz. Ömer, Kıptî tüccarların Mısır'dan, Nabatî tüccarların da Şam bölgesinden Medine Pazarı'na getirdiği buğdaydan uşûrun yarısını alarak onların daha fazla yük getirmelerini teşvik etmiştir.¹⁰³ Yine aynısını Nabatlıların pazara getirdiği zeytinyağı vergisini onda birden yirmide bire düşürerek yapmıştır.¹⁰⁴

Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Nabatlıların Medine Pazarı'na getirdiği kumaş bir şalı (üste konulan örtü) satın alması¹⁰⁵ onların burada kumaş ticareti yaptıklarını göstermektedir. Sattıkları kumaşlardan onda bir oranında vergi alınmaktaydı.¹⁰⁶ Şam bölgesinden Medine Pazarı'na gelen Nabatî bir tüccar Bizans İmparatoru Herakleios'a Müslümanların bir saldırı hazırlığında olduğunu bildirerek casusluk faaliyetinde bulunmuştur.¹⁰⁷ Tüccar vasfından dolayı pazarlarda ve insanlar arasında kolaylıkla hareket edebiliyor olması ülkesi adına bu faaliyeti yürütmesini kolaylaştırmaktaydı.¹⁰⁸

Gayrimüslim tüccarların uğrak yerlerinden biri de Basra Körfezine yakın mesafede bulunan ticari liman kenti Übülle idi. Gayrimüslimlerin buradaki ticaretleri Hz. Ömer'e bildirilince onlardan tespit edilen oranda uşûrun alınmasını istemiştir.¹⁰⁹ Hz. Ali bir hutbesinde bu bölgedeki tüccarları "İnsanlar arasında en çok ticaret yapanlar" olarak tanımlamıştır.¹¹⁰ Hilâfetin ikinci merkezi Kûfe de tüccarların ilgi gösterdiği yerlerden biriydi. Müslümanlarla beraber gayrimüslimlerin alışveriş yapığı Kûfe Pazarı aynı zamanda Müslüman kadınların da uğrak yeri olduğunu gören Hz. Ali, eşlerini pazar ortamına girmekten alıkoymayan erkekleri uyarmış ve onlara "Bunu yapmaktan utanmıyor musunuz?"¹¹¹ demiştir.

Zimmî ve harbî statüsünde bulunan gayrimüslim tüccarların ticarete tabi olmayan özel mallarına vergi uygulanmamaktaydı. Ancak yaptıkları ticarete karşılık elde ettikleri gelirlerden uşûr vergisi alınmaktaydı. Henüz Müslüman olmamış Menbic halkı İslâm beldelerinde ticaret yapmak istediklerini Hz. Ömer'e bildirmeleri üzerine uşûr ödemeleri şartıyla kendilerine izin verilmiştir.¹¹² Bu anlamda zimmîlerden yirmide bir oranında vergi alınırken harbîlerden onda bir oranında vergi tahsil edilmekteydi.¹¹³ Bu oranlarla Müslümanlar zimmîlere, zimmîler ise harbîlere karşı ticari alanda daha avantajlı hale getirilmiştir.¹¹⁴

⁹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 149.

⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât* (Beşinci tabaka), 2/229; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 3/219.

¹⁰⁰ Muhammed Hamîdullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: Ahmed Saîd Matbaası, 1963), 104.

¹⁰¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 640.

¹⁰² Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Huzâî, *Tahrîcü'd-delâilâtî's-sem'iyye'alâ mâ kâne fi 'ahdi Rasûlillâh mine'l-hiref ve's-sanâî ve'l-amâlâtî's-ser'iyye*, thk. İhsan Abbâs, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 523.

¹⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât* (Beşinci tabaka), 2/229; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 3/219. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Nabatlıların Medine'de kendilerine ait pazar yeri bulunmaktaydı. Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 20/369. Bu pazar daha sonra Hristiyanların oturduğu bir mahalleye dönüşmüştür. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12/178.

¹⁰⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 641; İbn Sa'd, *et-Tabakât* (Beşinci tabaka), 2/229.

¹⁰⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm* (b.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/16.

¹⁰⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 641; İbn Sa'd, *et-Tabakât* (Beşinci tabaka), 2/229.

¹⁰⁷ Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, 1/16; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/141.

¹⁰⁸ Kavâsimî, *et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe*, 143.

¹⁰⁹ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ, Muhammed Ali Muavvad (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 3/163-164.

¹¹⁰ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/315

¹¹¹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 2/343.

¹¹² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/97.

¹¹³ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 146; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 86, 640; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/207.

¹¹⁴ el-Emîn Muâz Osman Sâlih, *el-Ahvâlü'l-iktisâdiyye fi ahdi'r-Rasûl* (b.y.: Câmi'atü Hartûm, 2003), 196.

Bazı durumlarda gerektiğinde yukarıda belirtilen zorunlu oranlardan daha fazlası¹¹⁵ ya da daha azı tahsil edilebilmekteydi.¹¹⁶ Gerek zimmî gerekse harbî tüccarlardan alınan bu verginin nedeni ile ilgili farklı izahlar yapılmıştır. Bu bağlamda zimmî tüccarlardan uşûr alınma gerekçesi Hz. Ömer döneminde fethedilen yerlerde zimmîlerle yapılan antlaşmalara bağlanmıştır. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hz. Ebû Bekir döneminde kendileriyle sulh antlaşması yapılan kimselerle bu tür bir antlaşmanın yapılmadığı ifade edilmektedir. Bunun yanında Câhiliye döneminde Arap ve Acem hükümdarlar, kendilerine uğrayan tüccarlardan onda bir oranında vergi almaktaydı. Hz. Ömer'in de onlara bu uygulamayla muamele ettiği söylenmektedir. İbn Şihâb'a ait olan bu görüşü doğru bulmayan Ebû Ubeyd, uşûrun gerekçesini yapılan antlaşmalara bağlamanın Hz. Ömer'in şanına daha layık olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷

Harbî tüccarlardan uşûr vergisinin alınmasına gelince İslâm Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle birlikte harbî olan komşu ülkelerle ticari ilişkiler zorunlu hâle gelmiştir. Müslümanlar ticaret yapmak için bu ülkelere gittiklerinde kendilerinden uşûr vergisi alınmaktaydı. Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Müslümanlara yapılan bu muameleyi bildirmesi üzerine Hz. Ömer, harbîlerin Müslüman tüccarlardan aldıkları verginin aynısını onların tüccarlarından da alınmasını istemiştir.¹¹⁸ Konuyla ilgili benzer anlamlara sahip iki rivayet daha vardır. Bu rivayetlerin birinde harbî tüccarlar İslâm coğrafyasına uğradıklarında kendilerinden alınması gereken vergi oranı Hz. Ömer'den talep edilmiş bunun üzerine Hz. Ömer Müslüman tüccarlar onların memleketlerine gittiklerinde kendilerinden alınan vergiyi sormuştur. Onda bir anlamına gelen uşûr cevabını alınca Müslümanların da aynı orandaki vergiyi harbî tüccarlardan almalarını istemiştir.¹¹⁹ Diğer rivayette ise Hz. Ömer, topraklarına girilen Habeşlilerin Müslümanlara nasıl bir uygulamada bulunduğunu sormuştur. Müslüman tüccarlardan uşûr alındığı söylenince onlardan da aynı oranda vergi alınmasını talep etmiştir.¹²⁰

Yukarıdaki rivayetler harbî tüccarlara karşı mütekebbiliyet esasına göre misliyle muamele edildiğini göstermektedir. Nitekim Hz. Ömer, Kûfe uşûru için görevlendirdiği Ziyâd b. Hudayr'a¹²¹ kimlerden uşûr aldığını sorduğunda mütekebbiliyet esas gereği harbî tüccarlardan demesi bunu teyit etmektedir. Bu rivayetler, karşı tarafın yaklaşımının belirleyici olduğuna, Müslüman tüccarlardan bu verginin alınmaması durumunda onlardan da bunun alınamayabileceğine ya da vergi oranının onların alacağı orana göre şekillenebileceğine işaret etmektedir.¹²² Bunun yanında Müslümanlardan ne oranda verginin tahsil edildiği belli olmadığı zamanlarda harbî tüccarlardan onda bir oranında vergi alınmaktaydı. Müslüman tüccarlara ait malların tümünü almaları durumunda ise buna karşılık olarak, onları kendi beldelerine ulaştırarak malları hariç geri kalanına Müslümanlar tarafından el konabilmekteydi.¹²³

Gayrimüslim tüccarlardan alınan verginin nisap miktarı 200 dirhemdi. Kıymeti bu rakamın altında olan mallar vergiden muaftı.¹²⁴ Ayrıca zimmî tüccarlardan vergi yılda sadece bir kez alınmaktaydı. Kûfe'nin uşûr memuru Ziyâd b. Hudayr, eyaletler arası giriş ve çıkışta zimmîlerden yılda iki kez uşûr aldığı için Hz. Ömer tarafından uyarılmıştır.¹²⁵ Harbî tüccarların durumu ise zimmîlerden farklı değerlendirilmekteydi. Kendi memleketlerine döndükten sonra aynı ya da başka bir ticari malla İslâm beldelerine geldiklerinde her uğrayışlarında kendilerinden uşûr alınmaktaydı. Zira harp ülkesine geçtiklerinde İslâm ülkesinde tâbi oldukları kurallar kalkmış olmaktadır.¹²⁶

¹¹⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 148.

¹¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât* (Beşinci tabaka), 2/229; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 3/219.

¹¹⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 642,636; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb Şemsüddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, thk. Yûsuf b. Ahmed-Şâikîr b. Tefîk (b.y.: Remâdî-ed-Demmâm, 1997), 331-332.

¹¹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 149; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 1/194.

¹¹⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 86.

¹²⁰ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/98.

¹²¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 486.

¹²² Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *Kitâbu's-Siyer*, thk. Mecîd Haddûrî, (Beyrut; Dârü'l-Müttehîde, 1975), 182-183; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Şerhu's-siyeri'l-kebîr* (b.y.: eş-Şeriketu's-Şerkiyye, 1971), 1/2134.

¹²³ Abdülhalik en-Nevâvî, *en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm* (Mısır: Mektebetü'l-Encellû el-Mısıriyye, 1971), 116.

¹²⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 148; Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc*, (b.y.: Matbaatü's-Selâfiyye, 1964), 24.

¹²⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 149-150.

¹²⁶ Şeybânî, *Kitâbu's-Siyer*, 182-183; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 646.

Zimmilerle yapılan anlaşma gereği buldukları ülkelerde kalma şartı bulunmaktaydı.¹²⁷ Burada yaptıkları ticaretten vergi alınmamaktaydı. Meselâ Şamlı, Iraklı ya da Mısırlı bir zimmî tüccar kendi bölgesinin sınırları dâhilinde vergi ödemedi ticaret yapabilmekteydi.¹²⁸ Ancak bölgesinden başka bir bölgeye gidip (Şam bölgesinden Irak'a gitmesi gibi) orada ticaret yaptığında cizye ile beraber uşûru da ödemek zorundaydı.¹²⁹

Uşûr ödemekle mükellef olan gayrimüslim tüccarlar, kendileri ya da görevlendirdikleri şahıslar vergi memuruna gidip bu vergiyi ödemekteydiler. Nitekim Hâlid b. Velîd, Hîre halkıyla yaptığı antlaşmada vergiyi bizzat kendilerinin toplayıp İslâm Devleti'nin beytümâline teslim etmelerini şart koşturmuştu. Yine Hz. Ömer, Ziyâd b. Hudayr'a verdiği talimatta malını getirenden belirli oranlarda vergi almasını ve kimsenin malını denetlememesini istemiştir.¹³⁰ Bu verginin alınmasıyla onların canları, malları ve yol güvenlikleri İslâm Devleti'nin himayesine ve gözetimine girmektedir.¹³¹ Müslüman tüccarlar gibi İslâm beldelerinde güvenli bir şekilde ticaret yapma imkânına kavuşmaktaydılar.¹³² Bu nedendir ki uşûr memurlarının Müslüman olmalarının yanı sıra tüccarları hırsızlardan koruyabilecek güçte olmaları şartı bulunmaktaydı.¹³³ Bununla yanında yetkinin Müslümanlarda olması şartıyla ticari ortaklık kurabilmekteydiler. Ubeyde b. Cerrâh, Humus şehrini fethettiğinde bölge halkıyla yaptığı sulh antlaşmasında¹³⁴ ve el-Cezîre halkının Abdurrahman b. Ganm'e gönderdiği mektupta bundan bahsedilmiştir.¹³⁵ Bu ortaklıklar sayesinde İslâm'ın yasakladığı ticari işlemler de engellenmekteydi.

Gayrimüslimlere yönelik yapılan haksızlıklara karşı adaletin sağlanması için gerekli adımlar hızlıca atılmaktaydı.¹³⁶ Meselâ Ziyâd b. Hudayr, Fırat Nehri üzerine bir köprü inşa edip buradan geçen tüccarlardan vergi almaktaydı. Benî Tağlib kabilesine mensup Hristiyan Araplardan bir tüccar, Rum beldesinde İslâm beldesine getirdiği atı satmak istediğinde ondan uşûr almıştı. İslâm beldesinde atını satamayıp memleketine dönmek istediğinde Ziyâd kendisinden uşûru tekrar almak istemiştir. Buna öfkelenen Tağlibli, atını bırakıp şikâyet etmek için Medine'ye Hz. Ömer'in yanına gitmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, bir mektupla Ziyâd'ın buna yetkisinin olmadığını ve yılda yalnızca bir kez vergi alabileceğini söylemiştir. Hz. Ömer'in adaleti ve bu konuda çok hızlı davrandığını gören Tağlibli, bu tutumu nedeniyle Müslüman olduğunu söylemiştir.¹³⁷ Dolayısıyla vergi memurları tarafından kendilerine adil davranılmadığını düşünen tüccarlar halifeye gelip hakkını arayabilmekteydiler.

Harbî tüccarlar İslâm coğrafyasında ticaret yapabilmeleri için İslâm Devleti'nden izin almaları gerekmektedir. Aksi takdirde mallarına el konulmaktaydı.¹³⁸ Bundan dolayıdır ki henüz harbî durumunda olan Menbic tüccarları, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak İslâm beldelerinde ticaret yapma isteklerini şu sözlerle iletmışlerdir: "Ülkenize girmemize izin verin. Biz ticaret yapıp kâr elde ederiz, siz de vergiyi alırsınız." Habeşliler de aynı isteği Hz. Ömer'e bir mektupla bildirmişlerdir.¹³⁹ Bunun üzerine Hz. Ömer ashabıyla istişare ettikten sonra harbî tüccarların İslâm topraklarına gelip ticaret yapmalarına izin vermiştir.¹⁴⁰

¹²⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 643.

¹²⁸ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 1/219.

¹²⁹ Ebû Bekr el-Beyhakî Ahmed b. el-Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 9/353.

¹³⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 134, 158.

¹³¹ Serahsî, *Şerhu's-siyeri'l-kebîr*, 1/2134.

¹³² Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 24; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 132.

¹³³ en-Nevâvî, *en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm*, 116.

¹³⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 2/121.

¹³⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hallâl, *Ahkâmü ehli'l-mîlel ve'r-ridde mine'l-Câmi' li-mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Seyyid Kisrevî Hasen, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye (Beyrut: y.y., 1994), 358.

¹³⁶ Hamîdullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 210-211.

¹³⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s.149; es-Serahsî, *el-Mebûsât*, 2/201.

¹³⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 207; Ebû'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr fi tahrîci ehâdisi'r-Râfi'iyi'l-kebîr* (b.y.: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1989), 4/321.

¹³⁹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/97.

¹⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/352.

Hicâz bölgesine gelen gayrimüslimlerin burada bir süre kalmalarına izin verilmekteydi. Hz. Ömer, Arap Yarımadası'nda iki dinin birlikte olamayacağını gerekçe göstererek müşrikleri buradan çıkarmıştır. Ticaret amacıyla gelmeleri durumunda ise mallarını satabilmeleri için belirli bir süre vermiştir.¹⁴¹ Hz. Ömer'in Medine'ye gelen Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîlere alışveriş yapmaları ve ihtiyaçlarını gidermeleri için sadece üç gün süre tayin etmesi, fazlasına müsaade etmemesi¹⁴² buldukları yerde kalma süresinin üç gün olduğunu göstermektedir. Herhangi bir sebep olmaksızın üç günden fazla kalanlara ise ta'zir cezası verilmekteydi.¹⁴³ Burada yaptıkları ticaret nedeniyle almaları gereken vadeli alacakları için müvekkiller tayin etmekteydiler.¹⁴⁴

Bahsedilen sürenin Arap Yarımadası'ndaki bölgeler için geçerli olduğu diğer bölgelerde ise bir yıla kadar çıkabildiği görülmektedir. Hz. Ömer'in altı ay İslâm topraklarında kalan tüccarlardan uşûrun tamamını, bir yılı tamamlayanlardan ise uşûrun yarısını almasını Kûfe uşûr memuru Ziyâd b. Hudayr'den istemiş olması¹⁴⁵ bunu kanıtlamaktadır. Bir yıldan fazla kalmaları buraya yerleşmeyi düşündükleri anlamına gelmekteydi. Bu durumda zimmîlere uygulanan bazı yükümlülükler ve vergiler onlar için de geçerli olmaktadır.¹⁴⁶ Hz. Osman yönetimi sırasında Mısır valisi Abdullah b. Sa'd (ö. 36/656) ile Nûbe¹⁴⁷ halkı arasında yapılan antlaşmada¹⁴⁸ her iki taraftaki tüccarların diğer tarafın topraklarında sürekli kalmamak şartıyla ticaret yapabilecekleri belirtilmiş ve herhangi bir süre sınırlaması getirilmemiştir.¹⁴⁹

İki taraf arasında gerçekleşen bu ticari ilişkiler, gayrimüslimlerin İslâm'la tanışmalarına vesile olmuştur. Nitekim Buhara Mecûsîlerinden el-Ezrekânî adlı tüccar, ticaret amacıyla Buhara'dan ayrılınca Çin'e, oradan da Basra'ya ardından Kûfe'ye geldiğinde Hz. Ali ile tanışmış ve orada Müslümanlığı kabul etmiştir.¹⁵⁰

4. Sonuç

Râşid Halifeler döneminde farklı dinlere ve sosyo-kültürel gruplara mensup tüccarlar, İslâm coğrafyasının iç kesimlerinde ve henüz İslâm toprağı haline gelmemiş yerlerde ticaretlerini sürdürmüşlerdir. İslâm inancının getirdiği temel ilkeler ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rol modelliği Müslüman tüccarların dürüst ve fedakâr davranmalarında etkili olmuştur. Ticari hayatta oluşabilecek yalan, hile, dolandırıcılık ve kıskançlığın azalması yanı sıra sergilenen örnek yardımlaşmalar sayesinde yoksullar ve muhtaçlar belirli bir ekonomik seviyeye ulaşmaları sağlanmıştır. Müslüman tüccarlar, yoğun fetihler sonucunda elde ettikleri ganimetleri ve kıymetli mücevherleri piyasaya sürerek büyük kazançlar sağlamışlardır. İdari ve askeri sorumluluğu olanlardan bazıları bir taraftan devlet işleriyle ilgilenmeye devam ederken diğer taraftan mudârebe anlaşması ile ticareti sürdürmüşlerdir.

Savaş ganimetleri ve atıyye yoluyla zenginleşen bazı Müslümanlar ticareti köle ve mevâlî aracılığıyla yapmışlardır. Bu durum köle ve mevâlînin ticarete etkin hâle gelmelerine sebep olduğu gibi özgürlüklerine de katkı vermiştir. Ayrıca sahip oldukları gelirlerden devletin vergi almaması onlar için bir avantaj olmuş ve daha hızlı birikim yapmalarını sağlamıştır. Onlardan bazılarının elde ettiği kazancın İslâm'ın yasakladığı ticaret kaynaklı olması veya ticari kurallara uymamaları, yöneticiler ve sahipleri tarafından sorgulanmalarına ve zaman zaman pazar ortamından çıkarılmalarına neden olmuştur. Dolayısıyla ticaretin İslâm şuuruna sahip dürüst insanlar tarafından yapılması ve servetin onların

¹⁴¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 128; el-Emîn, *el-Ahvâlü'l-iktisâdiyye*, 172.

¹⁴² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/211; İbn Hacer, *et-Telhisü'l-habîr*, 2/117.

¹⁴³ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, thk. Hâlid Abdullatîf (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1994), 253.

¹⁴⁴ Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn el-Buhûtî, *Dekâiku üli'n-nühâ li-şerhi'l-Müntehâ* (b.y.: Âlemü'l-Kütüb, 1993), 1/667.

¹⁴⁵ Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 25.

¹⁴⁶ Hamîdullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 266.

¹⁴⁷ Bugün büyük bir kısmı Sudan'da, küçük bir kısmı Mısır'da kalan bir bölgedir. Nebi Bozkurt, "Nûbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/222.

¹⁴⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 234.

¹⁴⁹ Muhammed Suheyl Takkûş, *Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn, el-fütühât ve'l-incâzâtü's-siyâsiyye* (b.y.: Dârü'n-Nefâis, 2003), 307; Ali Muhammed Sallâbî, *Hz. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ayhan Ak (İstanbul: Ravza Yayınları, 2016), 212.

¹⁵⁰ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemanî ve başkaları (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1962), 187.

kontrolünde olması önem arz etmektedir. Bu sayede piyasa fiyatları istikrara kavuşacağı gibi zor zamanlarda ihtiyaç duyulduğunda cömertçe harcamalar da gerçekleşebilir. Ayrıca zengin ve dindar tüccarlar toplumun önemli figürleridir. Topluma hizmet ederek kazandıkları prestiji fırsata dönüştürme ve insanları doğru yola yönlendirme becerisine sahiptirler. Bunun yanında devlete büyük miktarda gelir sağladıkları için yöneticileri de etkilemeleri ve önemli kararlar aldirmaları kuvvetle muhtemeldir.

Mevzubahis dönemin tüccarlarından gayrimüslimler, Müslümanlarla ticari anlaşmalar yaparak İslâm beldelerinde ticaret yapmışlardır. Zimmîler kendi bölgeleri içerisinde uşûr ödemedi ticari faaliyetler yürütmüş ancak başka bölgelere mal taşımaları halinde vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Harbî tüccarlar ise izin almak ve uşûr ödemek şartıyla İslâm beldelerine girip ticaret amacıyla bir süre kalabilmişlerdir. İslâm coğrafyasında vergi memurları tarafından kendilerine haksızlık yapıldığını düşünenler kolaylıkla yöneticilere ulaşip haklarını talep edebilmişlerdir. Gerek haksızlıkların hızlı bir şekilde giderilmesi gerekse yapılan bu anlaşmalar, İslâm topraklarında ticari yatırımların oluşmasına katkı sağladığı gibi, gayrimüslimlerin Müslümanlarla daha yakın ilişkiler kurup Müslüman olmalarına ve İslâm'ın henüz ulaşmadığı bölgelerde İslâmlaşma sürecinin hızlanmasına vesile olmuştur.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Himâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîbu'r-Rahmân. 11 Cilt. Beyrut: Meclisu'l-İlmî-Hindistan-el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983.
- Ammarât, Sultân Âyed. *en-Neşâtu't-ticâriyye fî müdünu Hicâz fî sadri'l-İslâm (11/32-634/750)*. Ürdün: Câmî'atü Mûte, 2007.
- Bayırkan, Nihat, *Râşid Halifeler Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikî. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- Bozkurt, Nebi. "Nûbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33/222. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zühreir b. Nâsır. 25 Cilt. b.y.: Dârü Tavku'n-Necât, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmâniyye, ts.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn. *Dekâiku üli'n-nühâ li-şerhi'l-Müntehâ*. 3 Cilt. b.y., Âlemü'l-Kütüb, 1993.
- Cevâd Ali. *el-Mufassal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. b.y., Dârü's-Sâkî, 2001.
- Cundî, Ebû Abdullah Behâuddîn Muhammed b. Yusuf. *es-Sulûk fî tabakâti'l-ulemâi ve'l-mülûk*. thk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin. 2 Cilt. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1995.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevâlî ilişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh. *el-Evâil*. Tantâ: Dârü'l-Beşîr, 1987.

- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. *Kitâbu'l-Emvâl*. thk. Halîl Muhammed Hurâs. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Kûfî. *Kitâbu'l-Harâc*. thk. Taha Abdurraûf Sa'd, Sa'd Hesen Muhammed. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed. *Ahkâmü ehli'l-milel ve'r-ridde mine'l-Câmi' li-mesâili'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Seyyid Kisrevî Hasen. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, y.y., 1994.
- Hâlid b. Abdülaziz. *el-Esvâkü't-ticâriyye fi'l-Hicâz ve'l-Yemen munzu zuhûri'l-İslâm hattâ nihâyeti'l-asri'l-Âbbâsi'l-ûlâ (1-232/622-846)*. Suudi Arabistan: Câmî'atü Qassim, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Ahmed Saîd Matbaası, 1963.
- Hatîb el-Bağdâdî, Bekr Ahmed b. Alî. *el-Fakîh ve'l- mütefakkih*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf. 2 Cilt. Suûdiyye: Dârü İbnü'l-Cevzî, 2000.
- Huzâî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Tahrîcü'd-delâlâti's-sem'iyye'alâ mâ kâne fi 'ahdi Rasûlillâh mine'l-hiref ve's-sanâi' ve'l-'amâlâti's-şer'iyye*. thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah. *el-İstî'âb fi ma 'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1992.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed Atâ, Muhammed Ali Muavvad. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Hasenî. *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Karşî, Hasan Abbâs Zekî. Kâhire: y.y., 1998.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b. Hasan. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddin Ebi Saîd Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Absî. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Reşd, 1988.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî. *Islâhü'l-mâl*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Müessesetü'l-Kütüb es-Sekâfiyye, 1993.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî. *el-Muhabber*. thk. Ilze Lichtenstadter. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fâdl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *et-Telhîsü'l-habîr fi tahrîci ehâdisi'r-Râfi'iyyi'l-kebîr*. 4 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fâdl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Murşid. b.y., Müessesetu'r-Risâle, 2001.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr. *Ahkâmü ehli'z-zimme*. thk. Yûsuf b. Ahmed - Şâikîr b. Tevfik. 3 Cilt. b.y.: Remâdî-ed-Demmâm, 1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *Müsnedü'l-Fârûk Emîri'l-mü'minîn Ebî Hafs Ömer b. el-Hattâb ve akvâliühû 'alâ evvâbi'l-ilm*. thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. 2 Cilt. Mansûre: y.y., 1992.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 21 Cilt. b.y.: Dârü'l-Hicr lî't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. 1 Cilt. Kâhire: Heyetü'l-Misriyye, 1992.
- İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî. *Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*. 3 Cilt. b.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beşinci tabaka). thk. Muhammed b. Sâmîl es-Sülmâ. 2 Cilt. Tâif: Mektebtü's-Siddîk, 1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Dördüncü tabaka). thk. Abdülaziz Abdullah es-Selûmî. 1 Cilt. Tâif: Mektebetü's-Siddîk, 1995.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1996.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Ubeyde el-Basrî. *Târîhu'l-Medîne*. thk. Fehim Muhammed Şeltût. Cidde: y.y., 1979.
- İbn Zenceveyh Ebû Ahmed Humejd b. Mahled el-Horasânî. *Kitâbu'l-Emvâl*. thk. Şakir Zib Feyyâz. Suudi Arabistan: Merkezü'l-Melik Feysal li'l-Buhûs, Câmî'atü Melik, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Telbîsu İblîs*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz, Ahmed Adil Ahmed Abdülmevcud, 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Kallek, Cengiz, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Kavâsimî, Sehr Yûsuf. *et-Ticâre ve Devletü'l-hilâfe fi sadri'l-İslâm*. Nablus-Filistin: Câmî'atü'n-Necâhu'l-Vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf. *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*. thk. Muhammed Hesên İsmâîl ve Ahmed Ferîd. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmî'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdevî ve İbrâhîm Atfîş. 20 Cilt. Kahîre: Dârü'l-Kütüb, 1964.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniye ve'l-vilâyâtu'd-dîniyye*. thk. Hâlid Abdullatîf. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1994.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Sa'd Sâğir. 4 Cilt. Kum: Dârü'l-Hicre, 1988.
- Mevsîlî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*. 5 Cilt. Kâhire: Matbaatü'l-Halebî, 1937.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr İvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Muhıbbüddin et-Taberî, Ebü'l Abbas Ahmed b. Abdullah. *er-Riyâdu'n-nadire fi menâkıbi'l-aşere*. 4 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Nevâvî, Abdülhalik. *en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm*. Mısır: Mektebetü'l Encellû el-Mısriyye, 1971.
- Râğib el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *Muhâdarâtü'l-üdebâ*. 2 Cilt. Beyrut: Şirketü Gârü'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, 1999.

- Sabt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer b. Yûsuf. *Îsârü'l-insâf fi âsâri'l-hilâf*. thk. Nâsirü'l-Ülâ-Nâsirü'l-Halîfî. Kâhire: Dârü's-Selâm, 1987.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Hiz. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*. çev. Ayhan Ak. İstanbul: Ravza Yayınları, 2016.
- Sâid b. Mansûr, Ebû Osmân b. Şu'be el-Horâsânî. *et-Tefsîr min Süneni's-Sâid b. Mansûr*. thk. Sa'd b. Abdullah b. Abdülaziz. 5 Cilt. b.y.: Dârü's-Sumey'î, 1997.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemanî ve başkaları, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *Şerhu's-siyeri'l-kebîr.*, 5 Cilt. b.y.: eş-Şeriketu'ş-Şerkiyye, 1971.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen. *Kitâbu's-Siyer*. thk. Mecîd Haddûrî. Beyrut: Dârü'l-Müttehîde, 1975.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen. *el-Kesb*. thk. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: y.y., 1980.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. el-Abdülmeccid. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 11 Cilt. Beyrut: Dârü't-Türâs, 1967.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü's-sâbit an Rasûlillâhi mine'l-ahbâr*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu Medeni, ts.
- Takkûş, Muhammed Suheyl. *Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn, el-fütühât ve'l-incâzâtü's-siyâsiyye*. b.y.: Dârü'n-Nefâis, 2003.
- Umerî, Ekrem Ziya. *Asru'l-hilâfeti'r-râşide*. b.y.: Mektebetü'l-Obeikân, ts.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Medenî. *Fütûhu'ş-Şâm*. 2 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyya b. Süleymân el-Kûfî. *Kitâbu'l-Harâc*. b.y.: Matbaatü's Selefiyye, 1964.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs*. thk. Heyet. b.y.: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Yücel, Ahmet. "İbn Sîrîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/358. Ankara: TDV Yayınları, 1999).
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. bir grup. 25 Cilt. y.y.: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. b.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.